

חיים סולוביצ'יק

היין בימי הביניים

יין נסך: פרק בתולדות ההלכה באשכנז

חיים סלוביץ'יק

היין בימי הביניים

יין נסד: פרק בתולדות ההלכה באשכנז

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
ירושלים

תוכן עניינים

11	הקדמה
19	מבוא

שער ראשון: הרקע

29	פרק ראשון: הפרי
29	חלק ראשון: הרגלי שתייה, היישוב היהודי ואזורי היין בגרמניה וצרפת
29	1. הרגלי שתייה בימי הביניים
31	2. היין – "חֶמֶר המדינה" וכסף עובר לסוחר
36	3. מקורות היין
37	4. מקום מושבם של היהודים
	א. גרמניה 37
	ב. צרפת 40
	1. אזור פריס ושמפן המהורבנת והלא־מהורבנת 41
	2. בורגונדי – יין אוֹסֶר ומחלת ר"י 50
	3. אזור אורְלֵיאן (Orléannais), עמק הלואר ואנוז 53
	4. מאיין (Mayenne) ונורמנדי 55
57	5. סיכום
59	חלק שני: גידול הגפן ועשיית היין בימי הביניים
59	1. גידול הגפן
64	2. הבציר
71	3. עשיית היין לסוגיו
82	4. אחסון היין
87	חלק שלישי: השימוש ביין ובשאר משקים אלכוהוליים
87	1. היין, הבריאות וברכת "הטוב והמטיב"
	2. תורת הרפואה, טעמו של בן ימי הביניים והמחלוקת בין רבנו תם לרבנו משולם
92	
95	3. אכילה, שתייה ומעמד
98	4. האמצעים לרוות את הצימאון
101	5. יין תפוחים, יין אגסים ויין תות עצים
102	6. מי דבש ושכר
110	פרק שני: הדמויות
110	1. המפה הגאוגרפית

115

2. תנועת בעלי התוספות

א. צרפת 115

1. רבנו תם, ר"י ובית מדרשם 115

2. המאה השלוש-עשרה 120

ב. גרמניה 122

1. צרפת וגרמניה – השונה והמשותף 122

2. ריב"א, ראב"ן, רוקח וראב"ה 125

3. ר' יצחק אור זרוע ומהר"ם מרוטנבורג ובית מדרשו 127

130

3. רש"י ואשכנז הקדומה

133

פרק שלישי: הרקע התורני

133

מבוא: לימוד מסכת עבודה זרה בישיבות אשכנז הקדומה

137

חלק ראשון: העמעות בהבנת הסוגיות

137

1. הבנת העמעות של חכמי המאה האחת-עשרה בהגדרת "סתם יינם"

א. איסור הנאה בסתם יינם – במגע, במגע עם בעלות או בבעלות

בלבד? 137

ב. פיזור הערפל – תרומתו של רש"י 142

146

2. העמעות ב"כוחו שלא בכונה"

150

3. העמעות ב"כוח אחר מעורב בו"

152

4. העמעות בניצוק

153

5. חותם בתוך חותם – עמעות או שיטה בהירה?

157

חלק שני: סיבות העמעות ומהפכתו של רש"י

157

1. סוגיית "כוחו שלא בכונה"

161

2. סוגיית "כל דלהדי ברזא"

162

3. סוגיית "אין אדם אוסר דבר שאינו שלו"

163

4. סוגיית "כל שבזב"

165

5. סיכום

שער שני: הבעיות ופתרון

169

פרק רביעי: ייצור היין

169

1. פירוש רש"י – רקעו ומשמעו

א. נוסח הדפוס 170

ב. תשובות רש"י 171

ג. נוסח אחר של פירוש רש"י 173

ד. בעיית הנוסח ופתרונה 174

ה. הבעיה ההיסטורית ופתרונה 176

ו. פירוש רש"י: מהזרות ושכתוב 178

ז. עיצוב הפירוש לעבודה זרה ומשמעו 180

183	2. תוצאות פירוש רש"י, שיטת רבנו תם ומעשה באנשי מֶץ
	א. התוצאות 183
	ב. שיטת רבנו תם ותוצאותיה 185
	ג. מעשה באנשי מֶץ 189
	1. שפיירא, רבנו שמריה ועיכוב קבורה 190
	2. איגרת רבנו שמריה בעניין "המשכה" ותשובתו של רבנו תם 194
	3. מניעיו של רבנו תם והסלידה מין נסך 198
	3. גורל "המשכה" בגרמניה במאה השלוש-עשרה 201
	א. גרמניה 201
	ב. סיום ההתכתבות בין רבנו שמריה לרבנו תם 201
	ג. צרפת 204
	ד. סוף פרשה באשכנז ובצרפת 205
208	פרק חמישי: כלי היין
208	חלק ראשון: בליעת כלים
208	1. אשכנז הקדומה ורש"י
212	2. בעלי התוספות בגרמניה
215	3. בעלי התוספות בצרפת
224	חלק שני: הכשר כלים
224	מבוא
225	1. אשכנז הקדומה, רש"י ובעלי התוספות בגרמניה
231	2. צרפת: בבית מדרשם של רבנו תם ורש"י
238	פרק שישי: הובלת היין
238	1. אשכנז במאה האחת-עשרה
242	2. השינוי במחצית השנייה של המאה האחת-עשרה
244	3. דרישת כיסוי תביות במאות השתיים-עשרה והשלוש-עשרה
250	4. מהפכת רש"י
261	5. תקופת בעלי התוספות
	א. רבנו תם וניסיונותיו החוזרים לתרץ מעשי בני קהילתו 261
	ב. רש"י ורבנו אלחנן 267
271	נספחים
276	פרק שביעי: יין במשק הבית: שאלת הניצוק – מרכז ופריפריה
277	מבוא
278	1. מסורת אשכנז הקדומה
281	2. מקור ההנמקה השנייה
284	3. מהפכת רש"י ומשמעותה
286	4. גלגולי מסורת קדומה

- 286 א. "לא חשיב יין" ו"ניצוק ההולך לאיבוד"
- 289 ב. "אין ניצוק לאויר"
- 294 5. הכול תלוי במזל
- א. ניצוק מגע וניצוק יין 294
- ב. ניצוק ביין "שאינו יין נסך ממש" 296
- 298 6. שוב בדרכים סלולות

- פרק שמיני: תחליפי יין – השכר ומי הדבש ובעיית ה"חתנות"
- 305 מבוא
- 308 1. גרמניה
- 311 2. אנשי "ארץ האי" והתלבטות של בעלי התוספות

שער שלישי: העולה מן המקובץ

- פרק תשיעי – האומנם שורשי תרבות אשכנז בארץ ישראל?
- 321 1. בבל וארץ ישראל
- 321 2. הרחבת היריעה – כתבי היד ונסיבות הסחר
- 327

- פרק עשירי: מבט לאחור: רש"י, רבנו תם והדימוי האשכנזי העצמי
- 344 1. בעלי התוספות בגרמניה
- 344 2. רש"י ואשכנז הקדומה
- 347 3. רבנו תם
- 353 4. ענותנותו של ר"י ו"קהילה קדושה"
- 358

- 370 אחרית דבר

שער רביעי: נספחים וביבליוגרפיה

- נספח א: חומץ, בוסר ואלונתית
- 375 1. חומץ
- 375 2. בוסר
- 379 3. אלונתית
- 381 נספח ב: מובאות מירושלמי עבודה זרה בראשונים לסוגיות שנדונו בספר
- 384 ביבליוגרפיה
- 399 1. רשימת כתבי היד
- 399 2. מקורות
- 405 3. מחקרים
- 409 מפתחות
- 443

ארוכות של כלי אוכל,³¹⁵ ואולם מפליא הדבר שבאיורים של סעודת נסיכים ואף סעודת מלכים ברוב פאר לעתים תכופות מונחים על השולחן רק ארבעה-חמישה כלים – כדים, כוסות, קערות, סכינים וכפות (ראה את התמונה בעמ' 97). לא ייפלא אפוא שבדיונים הארוכים שדנו בעלי התוספות בעניין כלי שולחן שהחזיקו יין אם נאסרו משום יין נסך אם לאו, נזכרים רק כלים מועטים ובייחוד שני כלי שתייה – היושט'ש (justes) והקאנ'ש (cannes).³¹⁶

4. האמצעים לרוות את הצימאון

כאמור, בימי הביניים ביקשו את הטעם החמוץ וגם את הטעם החריף, ומה שנדרש לטעם חריף לכן ימי הביניים מעורר את תמיהתו של בן זמננו. אלה, לדוגמה, התבלינים שנדרשו במתכון אחד לארוחה חגיגית לארבעים איש:

ליטרה אחד [453 גרם] זנגוויל טחון, חצי ליטרה [226 גרם] קינמון טחון, שתי ליטראות [906 גרם] סוכר לא טחון, אונקיה אחת [28 גרם] כרכום, רבע ליטרה [113 גרם] קרפול ופלפל מלג'ואטה, שמינית הליטרה [56 גרם] של פלפל ארוך, שמינית הליטרה [56 גרם] זנגוויל סיני, שמינית הליטרה [56 גרם] מס, ושמינית הליטרה [56 גרם] עלי דפנה (bay) טריים.³¹⁷

לא ייפלא אפוא שבבתי האצולה הועסק בחור שתפקידו הבלבדי היה לטחון את התבלינים הדרושים לאותו היום. וככל שהרבו בתבלינים כן גדל הצימאון.

ועוד זאת. בימי הביניים היו לפני אנשי צרפת וגרמניה ארבע דרכים לשמר בשר ודגים שהיו יסוד הדיאטה שלהם: העישון, ההטמנה בחלב, ההמלחה והתיבול.³¹⁸ התבלינים (שרובם היו מיובאים) היו יקרים מדי,³¹⁹ לא בכל בשר עלו העישון או ההטמנה בחלב יפה, ולפיכך הרבו בהמלחה. בלוֹבֵן (Louvain), בשנת 1376, הייתה הצריכה השנתית כארבעים ושמונה קילו מלח לכל תושב! ציי אניות נדרשו להובלתו לארצות דלות מלח, ובשנת 1449 תפסו פירטים אנגליים כמאה אניות שהובילו כ־1850 טונות מלח.³²⁰ ייבאו כמויות אלה לא מפני שטעם המלח היה חביב על הסועדים, שהרי לפי כל המתכונים שהגיעו לידינו לא עלתה כמות המלח ששמו באוכל על הכמויות הרגילות היום,³²¹ אלא בגלל הצורך הדחוף והבלתי פוסק לשמר מיני מאכל. מובנים אפוא דברי התוספות במסכת תענית: "ואף על גב דקאמר הש"ס [זאת אומרת, התלמוד]

Bumke, *Courtly Culture*, pp. 191–193 315

לזיהוי הכלים ראה להלן, פרק חמישי, ח"א, הערה 35. 316

מתוך *Ménager de Paris* וציינה אותו באבר (Bober) p. 379 n. 64 317

באבר זוחה שם את דברי הממעטים במידת החריפות של האוכל בימי הביניים. אכן, דברי הממעטים לא התקבלו על דעת החוקרים. ביבליוגרפיה בנושא באה אצל בלר ("Epices et condiments", p. 193, n. 1 318

Pearson, "Nutrition and the Early-Medieval Diet", p. 8 319

ראה, לדוגמה, רשימת המחירים בצרפת במאה הארבע-עשרה הבאה בספרו האחרון של לוריו (Lauriou) 320

Une histoire culinaire du Moyen Age, p. 170 321

Lauriou, *Manger au Moyen Age*, p. 83 322

לוריו, שם, עמ' 26.

דבשר מליח מותר [בסעודה המפסקת שאוכלים ערב תשעה באב]... לדידן אסור לאכול בשר, אפילו מלוח מזמן מרובה, כיון דאנו רגילים לאכול בשר מליח.³²²

ההמלחה המרובה רק הגבירה את הצימאון. ובמה יכלו להרוות את הצמא? במים, בייך, בִּשְׂכַר, במי דבש וביין פְּרוֹת לְמִינֵיהֶם, שהרי יי"ש טרם הומצא וזה וקפה עדיין לא הגיעו לאירופה. גם מים לא שתו. לכאורה, עמדו לרשותם מקורות מים מגוונים: נהרות ונחלים, אמות מים, בארות, מזרקות ובורות מי גשמים. אך לא כן הדבר. בדרום צרפת, היא פרובאנס, הרבו להשתמש בבורות מי גשמים, אך למרבה הפלא, לא בצפון, אף על פי שהגשמים שם מרובים ויורדים בכל עונות השנה. בצפון הרבו להשתמש בבארות, אך מאחר שחשדו במים שקטים משום זיהום, שימשו הבארות בעיקר למים לבישול, לכיבוס או להשקיית הבהמות.³²³ הסתכלו במזרקות בעין יפה מפני שהן הזרימו מים, אך ברוב הכפרים לא היו מזרקות ואף בערים היו רק מזרקות ציבוריות מעטות.³²⁴ בפריס בשנת 1380 היו רק שש מזרקות ציבוריות, ואילו ממזרקות שהיו להן כיוורים רחבים שתו הסוסים והכלבים, ועקרות בית לרוב כיבסו בהן במקום לשאת את הכביסה עד לנהר ובחזרה. אמות מים היו בכמה וכמה ערים, אך אלה לא יכלו לספק את צורכי תושביהן. בפריס, לדוגמה, שימשו שתי אמות מים את צורכי העיר עד למאה השבע־עשרה ויחד הביאו רק 350 מ"מ"ק מים ליום ו־200 מ"מ"ק מים בשנות בצורת.³²⁵ כמה ערים בצפון צרפת ששכנו על נהר חצבו תעלות לאורכן ולרוחבן במידה שהיום קשה לנו לשער. בטרוֹ'אה (Troyes), עירו של רש"י, ששטחה 1050 דונם בערך, היו 7000 מטר של תעלות בתוך חומת העיר בזמן שבונציה המהוללה, ששטחה אז היה 2200 דונם בערך, היו 12,000 מטר תעלות. בפרובנס (Provins), הסמוכה לטרֹ'אה, ששטחה 1300 דונם בערך, היו 6500 מטר של תעלות, ואילו באמיאן (Amiens), 'ונציה הקטנה', כמאה קילומטר מצפון לפריס, שגודלה היה רק 750 דונם בערך, היו 8000 (!) מטר תעלות.³²⁶ ואולם התעלות הללו היו עד מהרה למובילי מי שופכים. משום־מה לא היו הנחלים ואף הנהרות בחזקת כשרים. למשל, המדריך לעולי רגל לסנטיאגו דה קומפוסטלה (Santiago de Compostela), אחד מאתרי עולי הרגל החשובים ביותר בימי הביניים, ייחד פרק שלם לנהרות שיש להיזהר ולהימנע מלשתות מהם בדרך.³²⁷ כולם צדקו אנשי ימי הביניים בחששות שלהם ממי באר, ממי גשמים ומנהרות? ייתכן.

322 תענית ל ע"א, ד"ה ואע"ג.

Alexandre-Bidon, "Archéo-iconographie des puits", pp. 541–542 323

Gouédo-Thomas, "Les fontaines médiévales", pp. 508–509 324

Buffet et Evrard, *L'eau potable*, pp. 124–125 325

כגון בעבודותיהם של לג'ראי ומגנוסון (להלן). ואולם אף על פי שתוקרים אלו הוסיפו על ידיעותינו

בהספקת מים לערים ולמנוזרים בימי הביניים, הם לא שינו את התמונה המקובלת, המתארת זיהום וחשד

לזיהום המים שרווחו בימי הביניים. ראה: Magnusson, *Water Technology in the Middle Ages*, pp. 220–224

133–139; Leguay, *L'eau dans la ville au Moyen Age*, pp. 220–224

51–77 326

Guillaume, *The Age of Water*, pp. 18–21 327

Hildegard von Bingen) הייתה, כדרכה, דעה משלה בנושא. היא גרסה שמי באר דווקא עדיפים ממי נחלים, ואילו

מי גשמים ומי נהרות גרועים ממי נחלים! Magnusson, *Water Technology in the Middle Ages*, p.

ואולם גם ייתכן שהחשד ואף הזלזול במים נבעו בעיקר ממורשת תרבותם הקלסית, נחלתם מהעולם הרומאי.³²⁸

אם כך ואם כך, נמנעו מלשתות מים ככול שיכלו. אף בנדיקטוס, מייסד המסדר הבנדיקטיני, סוסר ההנהגה והניהול (regula) שקבע נחשב מופת, לא דרש מנזיריו להסתפק במים אלא התיר להם לשתות שכר ואף יין במידה סבירה.³²⁹ כשרצו להעניש נזיר צמצמו את שתייתו למים בלבד, וכמרים גזרו על החוזרים בתשובה "צום" של לחם ומים.³³⁰ אנשי ימי הביניים ראו במים משקה שנועד לבהמות וחיות או לעניים הנחשבים כמותן, ואדם מכובד לא שתה מים. בסוף המאה האחת-עשרה התבססה, כנראה, משפחה אחת בשרטרן (אזור Chartres) ונתנה פומבי למעמדה החדש. אנשיה אימצו להם את השם "שאינם שותים מים" (qui non bibent aquam), וכך הם מופיעים במקורות ארבעים שנה: "גאוספרידוס שאינו מאותם שותים מים", "גלטריוס שאינו שותה מים" ו"ג'י'ילמוס שאינו שותה מים".³³¹ במאה השתיים-עשרה מרדו נזירים באנגליה באב המנזר שלהם, ואחד מחטאיו היה הרגלו לקרוא להם "כלבלבים, וְסָלִים ופרוצות" ולא זו בלבד אלא ש"אף הכריח אותם לשתות שכר שטעמו כמעט כטעם המים". לא על התפריט התלוננו הנזירים אלא על ההשפלה שבו.³³²

328 ג'י'ירים סבור שהמים בערים במאה השתיים-עשרה ובמאה השלוש-עשרה היו ראויים לשתיה, וגם לאוריו סבור שהמורשת התרבותית היא שהכריעה את הכף בימי הביניים וגרמה לרחיק המים. ראה: Guillaume, בעולם הקלסי ראה, לדוגמה, Pliny, *Natural History*, VIII, Bk. 31, pp. 379–341 (אמנם ג'י'ירים אינו היסטוריון אלא מהנדס נתיבי מים, אך אין הדבר פוסל מראש את דעתו, ואולי אף מעלה את חשיבותה).

329 *La Règle de Saint-Benoît*, II, pp. 579–581; VI, pp. 1142–1169. הכמות, שהתיר לשתות הייתה "hemina" ובפשוט hemina רבו הדעות. ראה מה שכתבנו לעיל, הערה 24.

330 Lamprecht, *Deutsches Wirtschaftsleben*, I, 1, pp. 568–569; Schreiber, *Deutsche Weingeschichte*, p. 282; Barth, *Der Rebbau des Elsaß*, pp. 227–229

331 *Cartulaire de l'Abbaye de Saint-Père de Chartres*, I, p. 242; II, p. 289, 389 (Chédeville) עמ' 232 (וטעה טעות קלה בציון הכרטיס). ראה לעיל, הערה 25.

332 Bickerdyke, *The Curiosities of Ale and Beer*, p. 52. אין להביא ראיה לתפיסה זו מלשונו של "רבינו משולם הגדול" מלוקה, שמתמך בשיטת רב עמרם גאון בסידורו (מהדורת ד' גולדשמידט, עמ' מג) שהשותה מים בסעודה חייב לברך בכל פעם שהוא שותה, במילים "דלעולם אין קבע למים דאין אדם חוזר ושותה מים מרצונו אם לא הצמא (!) דחקר" (מחזור ויטרי, סי' כו [מהדורת א' גולדשמידט, עמ' 90; מהדורת הורוויץ, עמ' 40]; סידור רש"י, סי' קכ בשינויי נוסח קלים). פירוש דבריו: אדם קובע את סעודתו בין מפני שהיין מוסיף הנאה לסעודה. לפיכך ברכת היין פוטרת את כל השתיות הללו הנמשכות כל זמן הסעודה שקבע. ואולם אין אדם שותה מים כדי להוסיף הנאה לסעודתו אלא כדי להרוות את צימאונו הבא לו לסירוגין. כל צימאון וצימאון הוא אפוא חייב נפרד, ואין ברכת "שהכל" על שתייה אחת חלה על שתייה שנייה. ומאחר ששתיית מים איננה חלק מהסעודה (מבחינה הלכתית), גם אין ברכת היין יכולה לפטור אותה. כמו כן אין להסיק מסקנות מדברי רש"י – העמומים במקצת אך דומים – הבאים בספר הפרדס, סי' עד (ד"ק לח ע"א, ד"ז עמ' 38): "שאין לך ששותה מים כי אם בפחות שיכול להעמיד עצמו ולהרויח דעתו ממנו" (באיסור והיתר של רש"י, מהדורת פריימן, סי' נו במקום "להרויח דעתו ממנו" הנוסח "להעמיד דעתו. [מפ] [ר]בין"). את המילה "בפחות" צריך לקרוא בבית פתוחה והיא תרגום le moindre שפירושו "המינימום"; "להעמיד עצמו" פירושו "להחזיק את עצמו", "לקיים את עצמו" על דרך "להעמיד את ירושלים" (מ"א טו:ד). השאלה הנידונה אינה מעמדה החברתי של שתיית מים אלא לשם מה שותים מים, וההבדל בין שתיית מים לסיפוק צורך הגוף (לרוות את הצימאון) ובין שתיית יין להנאת

5. יין תפוחים, יין אגסים ויין תות עצים

יין תפוחים ויין אגסים נזכרו כבר בהוראות המפורסמות לניהול החוות של קרל הגדול בראשית המאה התשיעית, והמקורות יודעים לספר שכאשר ויליאם, דוכס נורמנדי, חצה את תעלת לה מנש לכבוש את אנגליה בשנת 1066, הוא הביא עמו חביות יין תפוחים.³³³ ואולם השימוש בו נתרוח בנורמנדי ובאנגליה רק במאה השתים-עשרה, ותפוחים מופיעים בתעודות אם בחובה המוטלת על האיכרים לקטוף את פירות האדון ולכתוש אותם, אם במעשר פירות לכנסייה. ר' יצחק בעל אור זרוע, יליד פראג ותושב וינה, ידע ש"באינגליטיר ובנורמנדיאה עושים יין תפוחים ואגסים", והסתפק שמא דין סחיטתם בשבת כדין סחיטת ענבים, אך הכריע שדינם כשאר פירות, שהרי מן הסתם אין הם עומדים לסחיטה ודריכה, שלא כענבים וכזיתים.³³⁴ הוא צדק, שהרי עד למאה הארבע-עשרה מועטה הייתה צריכת יין תפוחים ואגסים. במאה החמש-עשרה כבש יין תפוחים את מקומה של הבירה בדרום נורמנדי, ואילו בצפון נורמנדי, באזור רואן (Rouen) וקאן (Caen), רק בסוף המאה השש-עשרה נעשה יין תפוחים למשקה הרווח.³³⁵ נמצא שלמן המאה האחת-עשרה ועד ראשית המאה הארבע-עשרה, בתקופת רש"י ובעלי התוספות, היה יין תפוחים ואגסים משקה העניים.

גם יין תות עצים (מורט, מוריין, moré, muret, morat) שתו. פשוטי עם שתו אותו לעצמו או בדבש, ואילו אנשי השכבות הגבוהות הוסיפו לו יין.³³⁶ ממילא חששו "גאוני לותר", רבנו קלונימוס ורש"י, שגוי המגיש ליהודי יין תותים יערב בו יין כדי "להוסיף עליו ויהא דבר חשוב בעיני המקבל". כל שכן שטעמם של היהודים דמה לטעם האצולה, כנראה.³³⁷ לפיכך

הגרונ קיים בימינו לא פחות משהיה קיים בימי רש"י. הלא הסיבה לשתית משקאות קלים למיניהם היא חוסר טעם במים. (הערה זו באה להסביר את טעמם של רבנו משולם ורש"י במעמד ההלכתי של מים בסעודה ולא את טעמם במעמדו ההלכתי של יין בסעודה. ממילא לא נכנסנו לפרטים אם יין פוטר שאר משקין וגם לא אם הוא פוטר אף בלי סעודה, שאין השאלות הללו והדומות להן נוגעות לענייננו).
333 62 art. 88-89, *Capitularia regum Francorum*, "capitulare de villis" (ראה לעיל, הערה 186).
כמובן, הביא אתו גם חביות יין, כמו שמעיד הטפס של ביי (Bayeux) וראה בקונטרס תמונות הצבע, מס' 19.

334 אור זרוע, מהדורת מכון ירושלים, הלכות שבת, סי' נח, עמ' קע, טור ב. בדפוס ז'טומיר הרווח כתוב בטעות "בלומברדיאה".

335 Delisle, *Etudes sur la condition de la classe agricole*, pp. 471-484; Verdon, *Boire au Moyen Age*, pp. 82-89; Laurieux, *Manger au Moyen Age*, pp. 45-46

336 Heyne, *Das deutsche Nahrungswesen*, pp. 352-353; Alanne, *Die deutsche Weinbau-terminologie*, pp. 56, 145

לפי המילונים יין תותים בלי התערובת נקרא moracetum, תערובת עם יין נקראت muratum, ואילו תערובת שמעורב בה גם דבש נקראה moretum. ראה, לדוגמה, *Novum Glossarium Mediae Latinitatis* בערכים האלה. ההבחנה במינוח יפה, אך בדרך כלל אי אפשר להפריד המחוברים בימי הביניים בשימוש דומה. למעשה, המונחים משמשים בערבוביה ומשמעם מתברר מתוך התוכן. מהמקורות היהודיים עולה בבירור שהמילה "מורט" משמשת בשלושה מובנים: יין תותים בלי כל תערובת, תותים עם תערובת דבש ויין תותים עם תערובת יין. רק כשעולה בעיה הלכתית בתערובת, המקורות יודעים לפרט את הרכיבים. ראה גם להלן, פרק שמיני, הערה 6.

337 להלן, עמ' 102-103.

פרק ראשון

אסרו לשמות יין תותים שהגיש גוי אלא אם כן עקב היהודי אחרי יין התותים למן משיכתו מן החבית ועד להגשתו לשולחן.³³⁸ מאחר שהוספת יין הייתה מנהג האצולה ונעשתה אות הוקרה, היו מוסיפים אותו תכופות בנוכחות השותה מפני "החשיבות שבדבר". ואולם בין שהוסיפו לפני האורח ובין שלא עשו כן, דאגו להוסיף את היין סמוך להגשתו, מפני שלאחר הוספת היין, יין התותים מתקלקל עד מהרה.³³⁹ באזור הרייך במאה האחת-עשרה עלה מחיר יין תותים על מחיר היין, ולפיכך לא יכול לשמש תחליף ליין.³⁴⁰ לימים נחשב למעדן ותו לא, ולא התחרה כלל ביין הרווח.

6. מי דבש ושכר

שתיית מי דבש (מד, מ"ד, מ"ט, mete, mead) – משקה העשוי ממים ודבש שהתסיסו והוסיפו לו תבלינים – מעולם לא השתרשה בצרפת, ואילו בגרמניה תפס המד מקום נכבד לצד היין בחצרות האצולה. בגלל הקשיים בגידול דבורים ובאיסוף הדבש הצטמצמה שתיית המד לחוגים בעלי אמצעים.³⁴¹ במאה השנים-עשרה התחיל היין לדחוק את רגלי המד הן בקרב האצולה הן בקרב הכמורה וגם בקרב היהודים, שכנראה דמו בטעם ובחך לשכבות הגבוהות של החברה. ר' אלעזר הרוקח (נפטר בשנות העשרים של המאה השלוש-עשרה) כתב שאף שגזרו איסור על שתיית שכר עם גויים, לא גזרו איסור דומה על שתיית מי דבש משום "דלא אתי לאימשוכי כולי האי", אין זה משקה של התרועעות – שהרי אין מכבדים זה את זה בלגימתו, ולפיכך לא גזרו עליו החכמים.³⁴² שתיית מי דבש עדיין רווחה בקרב העירוניים במאה השלוש-עשרה,

338 איסור והיתר לרש"י, מהדורת פריימן, סי' פט; מעשה הגאונים, עמ' 83; תשובות רש"י, סי' קסג; ספר אמרכל, עמ' 6 ובמקבילות שצוינו שם, ועליהם יש להוסיף תשלום ספר הפרנס, עמ' יט, סי' רכח; כ"י פריס, ספרייה לאומית 326, דף 176 ע"ב וכ"י בודלי 566, דף 28 ע"א. בכ"י בודלי באה החתימה "מר' שלמה בר' יצחק ז"ל". ראה: כ"י קיימברידג' Add. 2580, דף 106 ע"ב בגיליון; "וכן מצאתי בלקוטי רבינו שמואל ז"ל וזה לשונו: וששאלתם מהו לאגוד תביות ולזפות... ובלבד שלא יתכוין מלאכתו למועד. ואסור לשמות מי תותים של גוים... ואין לחוש שמא מתחילה עירה בו יין כדי להוסיף עליו בעודו בחבית שאינו יכול להצניע שהיין מפיו ומסריחו, ודבר זה בדוק הוא". ארבע המילים האחרונות (הבאות גם במעשה הגאונים וכ"י פריס עם התוספת "שבדקו ומצאו כן") רוצות לומר שהקביעה "שהיין מפיו ומסריחו" מתבססת על הניסיון ולא על אנלוגיה לחלא של שכר שבתלמוד (עבודה זרה לב ע"א) שבו נאמר שאם מוסיפים בו יין "מסרי סרי". אף ראה: ספר אמרכל, עמ' 7: "ויש מתמרים ואיסרים אותו מורוט של גויים לגמרי לפי שאינו מתקלקל בתערובת היין, והמיקל לא הפסיד [עד] [סן] [לשון] רבי ברוך [ממנצא]". ראה לעיל, הערה 171, ולהלן, פרק שמיני, עמ' 306.

339 מעשה הגאונים, שם; תוספות רבנו אלחנן, ל ע"א, ד"ה אלונתית; תוספות שאנץ ל ע"א ד"ה אלונתית; תוספות ל ע"א, ד"ה אלונתית.

340 מעשה הגאונים, שם. אשר לדברי תוספות רבנו אלחנן לב ע"ב, ד"ה האי, ראה להלן, פרק שמיני, הערה 6.

341 Brunner, "Wovon lebte der Mensch? Zur Wirtschaftsgeschichte der Baiern im Frühmittelalter", p. 195

342 רוקח, סוף סי' תצא וראה להלן, פרק שמיני, הערה 51.

לוח תיקונים

- עמ' 13, 15 שורות מלמטה : במקום לאטי צ"ל : לאתי
עמ' 14, שורה 7, אחרי פנים יפות : להוסיף : מיכאל טוב הואיל בטובו לעבור על הפרק הראשון של הספר. חן חן לו.
שם, שורה 9 : במקום יצחק ברגר צ"ל : יצחק רפופרט
שם, אחרי פסקה 4, להוסיף פסקה : כל כתבי היד נבדקו במכון לתצלומי כתבי יד שעל יד הספרייה הלאומית. תודתי נתונה לעובדי המכון, ובייחוד לבנימין ריצ'לר ולעזרא שבט.
עמ' 17, שורה 11 : במקום א" פריימן צ"ל : יעקב פריימן
עמ' 20, שורה 4 מלמטה : במקום אינו צ"ל : אינני
עמ' 34, הערה 30 : במקום קמרר צ"ל : קמרה
עמ' 39, שורה 1 בכיתוב למפה : במקום הרייך המערבי צ"ל : לותר
עמ' 44 במפה : העיר גייון נזכרה בכיתוב אבל איננה מופיעה במפה. היא בגדה המזרחית של הֶסֶן בין ורנון ללייז אנדלי
עמ' 82, הערה 251 : במקום עמ' קצ צ"ל : עמ' קצו
עמ' 86, שורה 1 : במקום עד 20 סו צ"ל : עד 24 סו
עמ' 87, הערה 272 : במקום Weiss-Adamson צ"ל : Adamson
עמ' 94, הערה 293, שורה 2 : במקום Weiss-Adamson צ"ל : Adamson
עמ' 114, הערה 2, שורות 2–3 : במקום שמה היא משקפת צ"ל : שמה הן משקפות
עמ' 128, שורה 9 בכיתוב : במקום ראה לעיל צ"ל : ראה
עמ' 134, הערה 3, שורה 3 : במקום 667 צ"ל 667.1
עמ' 181, הערה 42, שורה 1 : במקום פ"ג ה"ד צ"ל : פ"ג הי"ד
עמ' 360, שורה 11 : במקום אם את גדולתו צ"ל : אם את גבורתו
עמ' 363, הערה 70, שורה 5 : במקום כ"ץ : צ"ל : כ"ץ. (נקודה במקום נקודתיים)
עמ' 364, הערה 75, שורה 3 : במקום de צ"ל : de[s]
עמ' 367, שורה 5 : במקום את ר' מאיר צ"ל : את מהר"מ

- שם, שורה 6: במקום כי כן צ"ל: כי כך
- שם, שורה 8: במקום גויים צ"ל: גוים
- עמ' 368, שורה 9 מלמטה בטקסט: במקום 'שהם המורים... המגלים כל מטמון'.⁹⁵
- כל מטמון – צ"ל: שהם המורים... המגלים לנו כל נטמן".⁹⁵ כל נטמן –
- שם, 2 שורות מלמטה: במקום אם קיבל מן הגוי צ"ל: אם קיבל בכשרות מן הגוי
- שם, הערה 95: במקום חידושי רמב"ן, דינא דגרמי צ"ל: חידושי רמב"ן למסכת
- מכות וקונטרס דינא דגרמי
- עמ' 401, כתב היד השביעי בספרייה הלאומית: במקום 4⁰4689 צ"ל: 4⁰689
- עמ' 404, להוסיף אחרי כתב היד השני בקיימברידג':
- Add 667.1 (SCR 359) ס' 16997 ליקוטי הלכות
- שם, כתב היד הרביעי: במקום ליקוטי מנהגים צ"ל: ליקוטי רשב"ם
- עמ' 413, שורה 16: במקום תשס"ד צ"ל תשס"ה
- עמ' 414 שורה 2: במקום Weiss-Adamson צ"ל Weiss Adamson
- עמ' 415, שורה 12: במקום *fränkischen und deutschen* צ"ל:
- Fränkischen und Deutschen*
- עמ' 426, שורה 12: במקום Moritz צ"ל Moriz
- עמ' 440, שורה 3: במקום *translation* צ"ל: *Translation*
- עמ' 441, שורה 6: במקום Zerdoun Bat-Yehuda, Monique צ"ל: Bat-
- Yehuda, Monique Zerdoun; יש להעביר פריט זה למקומו בסוף עמ' 415
- עמ' 452, סעיף 3: להוסיף אחרי אסלנוב: גוגנהיים, יעקב 90⁷⁸
- עמ' 463, טור שמאלי, שורה 12: למחוק 25
- תוכן אנגלי, פרק 10: במקום Ri; the צ"ל: Ri; the
- עמ' VII, שורה 6, מילה ראשונה: במקום was צ"ל: were
- שם, שורה 7, להוסיף פסיק אחרי המילה האחרונה
- שם, שורה 16 מלמטה: במקום Domestically צ"ל: Domestically,
- שם, שורה 15 מלמטה: במקום Economically צ"ל: Economically,